

□ МИЖИТ ЛЮДМИЛА САЛЧАКОВНА



ТЫВА ШҮЛҮК ЧОГААЛЫНДА ТУСКАЙ ХЕВИР

A SPECIAL GENRE OF TUVAN POETRY

TUVA ŞİİR EDEBİYATINDA ÖZEL BİR TÜR

Abstract

The article presents the poetic form consisting of three lines «ozhuk dazhy» (tuvin. «the stones of the hearth»), its origins and distinctive features. Laconic poem of three lines has its canons and aesthetic qualities. There are examples of the riddles-triads and the inscription of three lines in Orkhon-Yenisey monuments as the origins of the studied genre. "Ozhuk dazhy" its structure is very similar to the Japanese poetic form "haiku", but differs in its aesthetic qualities.

Key words

Poetic form, internal structure, aesthetic quality, riddles-triads.

Аннотация

Бо чүүлде тыва чечен чогаалдың *Ожук дажы* деп тускай шүлүк хевириниң ханы дөзү, онзагай шынарлары тодараттынган. Үш одуругдан тургустунган кыска шүлүк боду аңгы дүрүмнерлиг, эстетиктиг талаларлыг. Тыва үштээн тывызыктар болгаш Орхон-Енисей бижиктеринде үштээн одуруглар-биле дөмейлеп, чижектерни кириген. Ожук дажының тургузуу япон хокку деп шүлүк хевирини биле дөмей-даа болза, эстетиктиг шынарлары коңгүс өске.

Дүлгүүр-сөстөр

шүлүк хевирини, иштиги тургузуг, эстетиктиг шынар, үштээн тывызыктар.

Özet

Bu makalede Tuva edebiyatında *ojuk daji* "ocak taşı" adlı bir şiir türünün ortaya çıkışı ve nitelikleri ele alınmıştır. Üç mısradan oluşan bu şiir türünün kuruluşunun farklı kuralları, stilistik tarafları bulunmaktadır. Makalede bu türün, Tuva edebiyatındaki üç mısralı bilmece ve Orhun-Yenisey yazıtlarında karşılaşılan üç mısralı şiirlerle olan benzerliği üzerinde de durulmuş ve örneklerle tanımlanmıştır. Tuva şiirindeki *ojuk dajının* yapısı Japon şiir türü *haiku* ile benzer gibi gözükse de, *ojuk daşlarının* estetik niteliklerinin oldukça farklı olduğu vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler

Şiir türü, iç yapı, estetik nitelik, üç mısralı bilmece

Тыва шүлүк чогаалының делегейин каастап, ооң үндезин дөзүн көргүзүп, шылгарап үнүп келген шүлүк хевири *Ожук дажы* эрткен чүс чылдың төнчүзүндө (1980-90 чч.) бодунуң туружун ээлээн.

Делегейниң уран чогаалының янзы-бүрү шүлүк хевирлери, чижээлээрге, сонет (Италия), хокку, танка (Япония), рубаи, касыда, газель, месневи (Чөөн Чүк, Турция), верлибр, рондо (Франция) дээш оон-даа өске (Кожевникова, Николаева 1987), ол чурттарның шүлүк чогаалының үр үе дургузунда сайзыралын база иштики хөгжүлдө үзүткел чок чоруп, белен эвес орук эрткенин херечилеп турар. Ол ышкаш тыва шүлүк хевири болур *ожук даштарының* тускайланып тыптып келгени – тыва чаңчылчаан культураның агымынга тыва шүлүк чогаалының сайзыралын көргүскен ужур-уткалыг ховар болушкун болур.

Октаргайның бичиилеткен хевир-майыы кылдыр көрүп болур тыва өгнүң эң кол элементизи, кол кезээ болур *ожук даштары* – тыва шүлүк хевириниң дөзези болуп, ооң тыва чаңчылчаан культура-биле ханы харылзаазын көргүзүп турар.

Үш *ожук дажын* Октаргайның үш оранының (Үстүү оран, Ортаа оран, Алдыы оран) символу кылдыр көрүп болур. Азы чаңчылчаан делегей көрүжүндө Дээр-Ада – Кижиге – Чер-Ие деп үш тудуш чүүлдүң символу бооп болур.

Ожук деп чүл? Ону билбес тыва кижиге ховар. Тыва болгаш өске-даа чоннар *ожукту* ыдыктыг деп хүндүлөп, оттуң ээзинге – өг-бүлениң өмээржикчизинге өргүл кылып, чүдүп чорааннар. *Ожук* көшкүн амыдыралдыг чонга солуттунмас чугула болгаш кончуг тааржыр чораан: каяа-даа чорааш, үш дашты салган соонда, одун кыпсып, пажын тиккеш, көшкүн арат азы аңчы кижиге дыштанып, оожургап, *ожукче* көрүп алгаш, быжыг туруштуун, чоннуң төөгүзү-биле болгаш Чер-Делегей, Бойдус-биле харылзаазын, угаан-биле эвес-даа болза, чүрээ-биле билип орат. Ынчангаш, *ожук* бистиң ада-өгбелеривистиң көшкүн амыдыралын херечилеп, чоннуң алыс бүдүжүн база национал үндезин дөзүн көргүзүп турар. *Ожук даштары* – көшкүн амыдыралдың ханы философтуг утказын, чоннуң эрткен оруун, төөгүзүн сиңирген база бир символ болур.

Моон ап көөрге, *ожук дажы* деп шүлүк хевириниң ужур-утказы билдинип, тургузуу үш даш – үш одуруг дээрзи илереп кээр. *Ожук дажы* – езулуг тыва дөстүг, ханы дазылдарлыг, тыва кижиниң чүрээнге чоок, сеткил-соруунга тааржыр шүлүк хевири дээрзи чигзиниг чок.

Ожук даштарының шүлүк хевири болуп тургустунарынга база ооң быжыгып сайзыраарынга Тываның шүлүкчүлери: Ю.Кюнзегеш, А.Даржай, В.Серен-оол, А.Уержаа, Н.Куулар, Э.Мижит, Р.Лудуп болгаш өскелер-даа үлүүн кирип турар (Улуг-Хем 1986-2010).

Чиге болгаш ханы дөстүг «*Ожук дажы*» деп терминни бир дугаарында Тываның Улустуң шүлүкчүзү Ю.Кюнзегеш чогаадып ажыглаан. *Ожук даштарының* тургузуу ооң адынданна билдинип турар:

Ожук дажы – дөзези ол,
Оттуң изии – сеткилимниң
Оожургаваан чалбыыжы ол (Кюнзегеш 1993).

(Ю. Кюнзегеш)

Мындыг тургузуглуг шүлүктү канчаар тайылбырлап болурул? Үш одуруг – ожуктуң үш дажы, оларның ортузунда от – поэктиг хей-аът, а пашта хайнып турар бодал бир дашты ап кааптар болзувусса, ужур-утка чок болуп, төктүп каар. Ынчангаш, одуруг бүрүзү, ожуктуң даштары ышкаш, тускай туруштуг болур, ынчалза-даа олар аңгылажып шыдавас, чүгле үжелээ, кады, демниг ниити бодалды илередип шыдаар.

Бир эвес ожук даштарының бирээзи өскелеринден улуг азы биче болур болза, ол ожук – ожук болбас, аңаа чем-даа хайындыртынмас дээрзи билдингир. Үш даштың бот-боттарының аразында хемчээли база даш бүрүзүнүң отка чедир хемчээли (тыртыжышкын харылзаазы) дең болуру чугула. Дараазында чижекте шүлүкчү ожуктуң үш даштан тургустунарының ужурлуун көргүскен:

Отта тиккен кежик пажын чайгылдырбас

Ожувустуң үшкү дажы немешкен-дир.

Оолдуг болган олчавыстың улуун, сарыым (Үержаа 1989).

(А. Үержаа)

Ожуктуң үстүнде тайылбыры-биле дөмей, бо шүлүк хевириниң одуруглары бот-боттарынга дорт хамаарылгалыг, кол бодалды илередир талазы-биле чаңгыс сорулгалыг кезектер болур.

Ожук даштарының хемчээли – колдуунда-ла сес, он ийи ажык үннүг одуруг. Тыва шүлүк чогаалының янзы-бүрү хемчег аргаларын шүлүкчүлер ожук даштарында ажыглап турар: кожаланчак, араланчак эге база төнчү аяннажылгалар, аллитерация, чергележилге – шупту шүлүктүң тургузуун байлакшыдып, чеченчидип турар. Бо шүлүкте кожаланчак эге аяннажылга өткүт дыңналып, шүлүктүң ритмин тодарадып турар:

Каңмыыл кежик сүрүп чорааш,

Хараганга ызыртынды.

Хаттың шоодуу кончуг-ла-дыр (Куулар 1991).

(Н.Куулар)

Сөөлүнде болгаш эгезинде аяннаан одуругларлыг ожук дажының чижээ:

Өлең сиген өртенген дег хензиг өйде

Өлчей-кежиин чедир миннип четтикпээнде.

Өлүм хензиг чуртталганы өпейледди...

(Л.Мижит)

Дараазында чижектерде аллитерация *ожук даштарын* тускай аялгалыг кылып, үннерниң катаптаашкынының дузазы-биле шүлүктү аянныг болгаш чедингир болдуруп турар:

Богда бурган буянныг бол,

Болчукчу эвес, шииткекчи.

Боданганы – ботка херек (Серен-оол 1993).

(В.Серен-оол)

Шүлүкчүлер оон аңгыда чергележилгени база хөй ажыглап турар:

Сарыг бүрү – мерген чүрек уяралы.

Часкы чиирбей – кенен чаштың идегели.

Чайның өңү – ногаан бүрү – чогуум чүл ол? (Куулар 1991).

(Н.Куулар)

Ожук даштары тыва шүлүк чогаалының чаңчылчаан аргаларын дорт салгап алганын үстүндө чижектерден көрүвүс. Ам *ожук даштарының* иштики композициязын сайгарып көрээлиңер.

Амыдырал кежиктерин сөңнезе-даа,

Аар-кадыг, дошкун чаңын көргүзе бээр.

Авам ышкаш бажым чыттап эргелетпээн (Даржай 1982).

(А.Даржай)

Бо шүлүктүң иштики тургузуунуң онзагай чүүлү – үш одуруг бүрүзүнүң кол бодалды илередир талазы-биле тускай функциялыы, аразында быжыг харылзаалыы: Бирги одуруг – бодалдың кирилде туружу (эгези), аңаа шүлүктүң кол идеязы быжыгланган турар (Амыдырал). Ийиги одуруг – бодалдың дүгдүнүүшкүнү (хөгжүлдези): кол идея улам ханылаар (Аар-кадыг, дошкун чаңын көргүзе бээр). Үшкү одуруг – чештинишкин (төнчүзү), ол эң-не күштүг бодалдыг, шүлүктүң уран-чечен омур-хевирин иле көргүзүп кээр одуруг (Авам ышкаш бажым чыттап эргелетпээн). Шүлүктүң өзээниң кол дүрүмү – авторнуң бодалының чоорту дыңзыгып ханылааш, сөөлгү одуругда тодаргай түңнел-биле төнери. (Чамдык *ожук даштарының* бирги одуруунда кол төнчү бодал туруп болур).

Дараазында *ожук дашында* база иштики тургузуг талазы-биле дүрүмнөр сагыттынган, бүрүн илереттинген аянын композиция көстүп турар:

Шаар дээрже буруладыр саңым салгаш,

Сагыш-биле чамбы-дипти эргээш келдим.

Тывам ышкаш Тынгарыкчы тыппас чордум.

(Р.Лудуп)

Ожук даштарының солун болгаш нарын эстетиктиг талаларын тодарадылыңар:

1. Чеченчидир сөглээн өөредиг аяны – кандыг-бир ханы, тускай бодалды бичии хевирге чидидип, кыска, төнчү уткалыг кылдыр чугаалаары. Чижээлээрге:

Мактааш, шуут-ла кудай дээрже дүндүүштептер,

Бактааш, шуут-ла тамыдыва шывадаптар.

Бады-шынны кижии кайыын тывар чүвөл?

(А.Уержаа)

Алдар-сураг кулактарны кумнай кааптар.

Алдын-мөңгүн карактарны хаптай кааптар.

Аасты... чүгле мерген угаан хаап болур (Мижит 2006)

(Э.Мижит)

2. Хөй эвес сөс-биле улуг бодалды илередиптери. Бо шынар *ожук даштарының* бичии севергин тургузуундан дорт хамааржыр. “Шупту шылгараңгай чүве – бөдүүн” дээн чечен

сөстү бадыткап, ожук даштарының хензиг бөдүүн хевиринде онзагай бодал, шылгараңгай идея илереп көстүп кээп болур. Ынчангаш *ожук даштарын* бижири берге болгаш нарын дээрзи маргыш чок. Чижектер:

Үле-чолум ховаган бооп киискип чорда,
Үе-шаг деп ээремчигей хилис орбайн,
Хаваам кежир көвей дузаан аргып ап-тыр.

(А.Уержаа)

Аас-кежик өнчү кылдыр
Ада-өгбе дамчып келбес.
Ону кижиге боду тывар.

(А.Даржай)

Бо шүлүкте философтуг категориялар Үе болгаш Чуртталга уран-чечен омур-хевир-биле чуруттунган.

3. Синтаксистиг, утка-аян чергележилгези – шүлүкте ийи азы үш одуругнуң тургузуу болгаш утка-аяны чергелешкек харылзаалыг, эжешкек болуру. Ооң дузазы-биле *ожук даштарының* ниити ужур-утказы илереттинер. *Ожук даштарында* синтаксистиг чергележилге колдап турар. Чижектер:

Үш угаан

Чаш кижиге – чырык угаан,
Чалыы кижиге – чарт угаан,
Кыраан кижиге – мерген угаан.

(Р.Лудуп)

Бо шүлүк тыва аас чогаалдың хевиринде болур үштээн тывызыктарның аянын дорт салгап алганы-биле онзагайланып турар.

Ыяштарны ужурарга – төжек артар,
Ыштыг өрттен чүү-даа артпас – ыйбаланыр,
Кижиге хөөкүй бурганнаарга – төлү артар...

(Б.Казырыкпай)

4. Бодалдың хенертен өскерлири. Поэтиктиг бодал хенертен бир-ле чаа, өске талазындан көстү бергени бо шүлүктерде тода көстүп турар:

Шаг-үе шапкан аъттан дүрген-дир.
Сарыг бүрү орук дургаар эстеп тур.
Хөнү сыным хаак ышкаш эглип батты.

(А.Даржай)

Бо шүлүктүң баштайгы ийи одуруунда амыдырал оруунуң дугайында чугаалап турар, а үшкү одуругда – көңгүс өске бодал. Ынчалза-даа ол бодал куруг черден көстүп келбээн, а мурнуку ийи одуругдан хамаарышпышаан, түңнел үндүрүп турар.

Ожук даштарының бо эстетиктиг шынарын бадыткап турар база бир чижек:

Харалааның, амыдырал бодавааным
Какпа-масаан оруум кежир салып ап-тыр.
Карак чиксээн кускун ынаар карганы-дыр.

(М.Ооржак)

Бо шүлүкте, сөөлгү одуругнуң бодалы хенертен өскерилзе-даа, шүлүктүң кол идеязын илередип турар: амыдыралдың төнчүзү болур өлүмнү оштаан кускуннуң үнү.

5. Тургузуу болгаш иштики шынар талазы-биле туруш-бодал – аңаа удур туруш-бодал – оларның каттыжышышкыны (Гегель) деп чадаларлыг диалектиктиг хөгжүлдениң философтуг дүрүмүнге чагыртыры. Чижээлээрге:

Баштайгызы – экер маадыр – чаага барган,
База бири – өскерликчи – ялалаткан.
Үшкү кижиги – ава күжүр – ыглап чоруур.

(А.Уержаа)

Ук шүлүкте чергележилгеден аңгыда утка-шынар талазы-биле онзагай нарын чүүлдү эскерип болур: туруш-бодал – аңаа удур туруш-бодал – оларның каттыжышышкыны. Бирги биле ийиги одуругларда автор удурланышкак уткалыг бодалдарны киирген. А үшкүзү ол ийи бодалдың каттыжышышкыны болгаш төнчүзү (түңнел утказы): автор шүлүүнде Өртемчейде эң-не бедик болгаш дээштиг омур-хевир болур Ие кижиниң ажы-төлү дээш үүле-хинчээн көргүскен.

Дараазында шүлүкте база ук дүрүм илереттинген:

М.Доржунуң тураскаалынга

Туткууш кылдыр – дириг чоруңда – бодаар чорду,
Тук кылдыр – өлү бээриңге – киискидипти.
Тулган өөрүң саны тикчок көвүдеди.

(А.Даржай)

6. Бодалды уjur-утка чок ышкаш болдурары. Чижээ:

Айтырыг

Шаар дээрде аккыр булут салдап эртти.
Чанымда бо хөлегези карара-дыр...
Сагыжымның бодап четпес чегейин аар...

(Э.Мижит)

Номчуп көөрге, баштай уjur-утка чок шүлүк кылдыр хүлээттинер. Бирги, ийиги одуруглары кандыг-даа берге бодал чок, таваар доостур. А сөөлгү одуруг оларга кандыг-даа хамаарылга чок ышкаш сагындырар. Чүгле хандыр угаап көрүптерге, шүлүктүң иштики харылзаазы билдине бээр. Сайгарып көрээлиңер: аккыр булут – Алыс шынның уран-чечен омур-хевири, булуттуң хөлегези – Алыс шынны кижиниң бодунуу-биле билип турарының омур-хевири. Кижиги амытан бедик билдинмес чүүлдерни (Алыс шын – Бурган,

Октаргай, Ынакшыл дээн чижектиг) билип аар дээш кысканының түңнелинде, ону бодунуң деңнелинге чедир куду бадырып, тайылбырлаар. Чүге дээрге, кижиделегейже бодунуң угаан-медерелиниң сайзыралының шилин өттүр көрүп турар. Бо байдалды автор сөөлгү одуругда шыйып, аңаа хараадап турарын көргүскен. Мындыг хевирлиг философтуг бодал сиңген, чань-буддизмниң эстетиказының чамдык талаларына чоок шүлүктөр, бир эвес номчукчу ханы утказын билип шыдавайн барза, ужур-утка чок ышкаш сагындырар. Мындыг шынарлыг ожук даштары ховар таваржып турар. Ам бир чижек:

Чыргал-дышты кижиде болган оштап чоруур,
Чылдар өттүр чүгле ол дээш шырбайып кээр.
Күзелдерниң кинчи-беги үзүлбес ийин.

(Р.Лудуп)

Хенертен өскерилган бодал үшкү одуругда түңнел бооп илереттинген – кижиде амытанның бо амыдыралда езулуг байдалын автор уран-чечен арга-биле көргүскен.

Өске хевирниң шүлүктөрине дөмейлээрге, ожук даштары хензиг, кыска-даа болза, иштики бодалы делгем, ханы база сагыш-сеткилди чечен, мерген илереткен шүлүктөр болур.

Бо шүлүк хевирини нарын болгаш берге, үштеп каан-на шүлүктү ожук дажы деп адап болбас, ооң иштики композициязын, эстетиктиг талаларын сагаан, лириктиг, философтуг, өске-даа бодалды чиге болгаш чечен илереткен шүлүктү езулуг ожук дажы деп санаар.

Үстүнде кылганывыс шинчилел ожук даштары деп шүлүк хевириниң янзы-бүрү шынарларын, бүдүжүнүң демдектерин тайылбырлап, ооң тыва чогаалга бодунуң туружун ээлей бергенин көргүзүп турар. А ол кайыын көстүп келгенил, ооң дөзү чүдел?

Амылыг бойдустуң кандыг-даа үнүжү бодунуң дазылдарының дузазы-биле өзүп-сайзырап, чечектелир. Дазылдар чокта – чечек чок. Ол ышкаш, ожук даштары – бодунуң дазылдарына даянып төрүттүнген шүлүк хевирини болур. Ооң үндезин дөзү тыва улустуң аас чогаалында. Тургузуу, поэктиг аргалары болгаш чамдык эстетиктиг талалары: хөй эвес сөс-биле улуг бодалды илередиптери, чеченчидир сөглээн өөредиг аяны, синтаксистиг, утка-аян чергележилгези – бо шынарлары-биле ожук даштары тыва үштээн тывызыктарга болгаш үлегер домактарга дөмей. Чижек кылдыр элээн каш үлегер домактардан база үштээн тывызыктардан көрээлиңер.

Сагышты ыры-биле ажыдар,
Чаяанны ажыл-биле ажыдар.
Шаг шаа-биле турбас,
Чавылдак көгү-биле турбас.

Үштээн тывызыктар:

Тывызык: Өртемчейде үш дудуу
Харызы: Дээрниң баганазы чок,

Дагның куржаа чок,
Сугнуң бышкызы чок.

Тывызык: Чүведе үш кызыл

Харызы: Чымыштыг кижиниң адыжы кызыл,

Чыргалдыг кыстың чаагы кызыл,

Чыварлыг ойнунуң оьду кызыл.

Ынчангаш ожук даштарының тыва чоннуң чаңчылчаан аас чогаалының тывызыктар, үлегер домактар дээн чижектиг хевирлеринден дазыл тыртып укталып үнгени, база ол ышкаш чиңгине тыва поэктиг аргаларны дорт салгап алганы – ооң ханы дөстүг тыва шүлүк хевири дээрзин шынзыдып турар.

Кандыг-даа чоннуң чечен чогаалының чоорту хөгжүлдеси (эволюция) – үзүктел чок орук дээрзи билдингир. Чүү-даа чүве эгелиг, сайзыралдыг, төнчүлүг. Тыва шүлүк чогаалының дөстелип үнген эгези чүгле чоннуң аас чогаалында эвес, оон аңгыда, бижимел үндезини – Орхон-Енисей бижиктеринде деп эртемденнер санап турар.

Бистиң ада-өгбелеривис болур буруңгу түрк чоннуң даш көжээлерде сиилбип арттырып кааны мөңге тураскаалдарының аразында бичежек хемчээлдиг бижиктер хөй. Енисей тураскаалдарының хөй кезии чевег-хөөр лириказы (эпитафия) деп санаттынып турар. Ол бижиктерниң калбак чогаалдан ылгалып турар, шүлүк чогаалыга хамааржыр ылгавыр шынарлары: чүгле шүлүксүг хевири (одуругларга чардынганы) эвес, а синтаксистиг, стиль талазы-биле онзагайы база тургузуунуң иштики аяны. Чижээлээрге:

Үстүнде дээр күштүг

Адырылганымга ыглай бердим.

Эр маадыр (тураскаал) тургускан мен.

(Очул. Д.А.Монгуштуу)

Эртемденнерниң Тывадан болгаш ооң чоок кавы девискээрлеринден тып, номчааны мөңге шагда көжүй берген үштээн одуруглар-биле бижиттинген тураскаалдары тыпкан (турар) черлериниң аттары-биле адаттынган. Чижээлээрге: Барыктан тывылган тураскаалдар, Элегестен, Саргал-аксындан, Кара-Булуңдан, Чаа-Хөлден, Суглуг-Адыр-Аксындан, Улуг-Хемден, Уюк-Турандан, Ихе-Асхеттен, Хойто-Темирден, Талас хем шынаазындан, Уйбаттан, Тубадан, Алдын-Хөлден тывылган тураскаалдар дээш о.д.ө.

В.В.Радлов, С.Е.Малов (1952), И.А.Батманов, А.Ч.Кунаа, С.Г.Кляшторный, И.У.Самбуу, З.Б.Чадамба, Д.А.Монгуш болгаш өске-даа эртемденнерниң Орхон-Енисей тураскаалдарын буруңгу түрк дылдан очулдуруп, тайылбырлап үндүрген ажылдарына даянып алгаш, Енисейниң биче хемчээлдиг тураскаалдарының аразында үштеп каан шүлүктөр 2, 4, 5 одуруглуг бижиктерден хөй деп түңнелге келдивис. Бо барымдаа «көк түрктерниң» бижимел культуразына бичежек шүлүк хевириниң (ылаңгыя үштээн) бар турганын көргүзүп турар. Ол бижиктерде сиңген түрк чоннуң сагыш-сеткили, ишти-хөңнү, улустуң аас чогаалына, чижээлээрге, ыы-сыы, алгыш-йөрээл, хомудал ырларына, буруңгу түрк дыл уттундурган-даа турган болза, чурттап чораан. Кажан шагда (VI-X вектерде) ол аас чогаал жанрлары эпитафия-биле каттай чарылбас тудуш чаңгыс чүүл бооп турган чадавас.

Орхон-Енисей тураскаалдары кыска-даа болза, колдуунда-ла чаңгыс аай композицияга чагырткан дээрзи илереттинген:

1. Маадырның адын азы угун, эргезин айтыр.
2. Ооң кылган херээ азы маадырлыг чоруу демдеглеттинген боор.
3. Шүлүктүң төп черин ээлеп турар кол дээштиг кезээ – маадырның чуртталгадан чарылганынга ханы хомудалы.

Хемчээлиниң талазы-биле Орхон-Енисей бижиктериниң одуругларында слогтар саны дең эвес. Бистиң бодалывыс-биле, ол бижиктер хостуг кезектерге чардынып тургустунган силлабика мурнундагы шүлүктер болур. (А ожук даштары база бүгү тыва поэзия шүлүк тургузуунуң талазы-биле силлабиктиг системага хамааржыр болгай).

Бурунгу түрк үш одуруглуг бижиктер биле ожук даштарының дөмей шынарлары элээн хөй: ритмиктиг организациясында, тургузуунда. Ук бодалды дараазында Енисей бижии бадыткап болур:

Эрес-дидим чоруум ужун эрес эр адым тыптым.

Бодум Йигин Алп Туран. Алты бактыг чонумдан он үш...

Бег эргемден, силерден адырылдым (Батманова, Кунаа 1963-1965)

(Очул. А.Ч.Кунааныы)

Ынчангаш, бурунгу түрк үш одуруглуг биче хевирлиг шүлүктер амгы тыва шүлүк хевири – ожук дажының укталып тывылган база бир дөзү, үндезини-дир деп түңнелге кээп болур. Ук байдал ожук дажы деп поэтиктиг хевирниң Тывага төрүттүнүп келгени таварылга эвес деп бадыткап болур арганы биске берип турар.

Ожук даштарының сайзыралынга база бир базым болган, ожук даштарының дүрүмнерин делгемчидип, байыдар сорулгалыг Э.Мижиттиң сүмелээн термини «улуг ожук дажы» тыва шүлүк чогаалында турумчуй берген.

Улуг ожук дажы иштинде ожук даштарының дүрүмнерин (тургузуун, иштики композициязын, утка-аянынга таарышкан эстетиктиг талаларын) сагаан үш строфадан тургустунар. Строфа бүрүзү тускай, аңгы бодалдыг, төнчү уткалыг, ынчалза-даа шуптузу ниити улуг бодалга чагырткан, ону илередиринге кайызы-даа бодунуң туружунуң аайы-биле тускай рольдуг болур. Чижээ:

Чер – Дээр – Киж

Чер

Ыяштарын, челээштерин, даглар бажын,

Ыяңгылыг ырлаан кужун ыдарга-даа...

Ырак-ла-дыр. Дээр чедер арга чок-тур.

Дээр

Карак басып – сылдыстарын чивеңнедип,

Катап-катап кыйгы салып диңмирээш-даа,

Харыы албаан, Черден харыы албайн барган.

Кижиги

Бажы болгаш чүрээ-биле Черни, Дээрни
Бар шаа-биле баглап, доңнап тудуштурган
Багана дег сагыш-хөңнү быжыг бедик.

(Э.Мижит)

Бо улуг ожук дажын сайгарып көөрдө, баштай бичии ожук даштарының аттарынче кичээнгейден салыылыңар: Чер – Дээр – Кижиги. Бо үш омур-хевирниң дузазы-биле автор Октаргайның тургузуунуң чаңчылчаан хевирин болур үш тудуш чүүлдү уран-чечен арга-биле көргүскен. Чер биле Дээрниң аразында Кижиги амытан бо үш тудуш чүүлдүң ортаа төвү болуп, оларны каттыштырып турар символ өзек болур. Чүге дээрге Кижиги черге төрүттүнген, черниң чимизи болурда, Дээрден салгап алган сүлдези, куъду, сеткил-сагыжы база бар. Ынчангаш-ла «Дээр-адам», «Чер-ием» деп билиишкиннер тыва мифологияда, философияда, чаңчылчаан делегей көрүүшкүнүндө онзагай черни ээлеп турар. Ук улуг ожук дажында үстүндө айытканывыс диалектиктиг хөгжүлдениң үш чадазы тода илереттинген: *туруш-бодал – аңаа удур туруш-бодал – оларның каттыжыышкыны*. Оон аңгыда улуг ожук даштарында шыңгыы иштики композиция барын эскерип болур. Строфа бүрүзү (бичии ожук даштары) база иштики композициялыг дээрзин утпаза чогуур (Мижит 2013).

Улуг ожук дажы – ожук даштарының онзагай, нарын, эргилиишкинниг хевирин. Ол шүлүкчүден тывынгыр, чогаадыкчы чорукту база уран арганы негээр.

Ынчангаш, үштээн шүлүктерниң сайзыралының элээн каш чадаларын сайгарып көргөш, тыва чогаалга тургустунуп келген *ожук даштары* деп хевирниң туружун тодарадырын оралдаштывыс.

Бодунуң даштыкы хевирин-биле база чамдык иштики бодал илередишкини-биле ожук дажы делегейде чаңгыс эвес. (Чогум тываларга чоок (алтай, хакас, якут, бурят, моол) чоннарның поэзиясында үштээн шүлүктер ховар таваржып турар, аңгы хевир кылдыр тускайлаттынмаан). Өске чоннарга хамааржыр аңаа дөмей шүлүк хевирлери бары билдингир – кыдат бичии шевергин хевирлиг дөртээн шүлүктер, рубаи, япон хокку, корей сичжо база европа уран чогаалында үштээн одуругларлыг колдуунда улуг хемчээлдиг чогаалдар.

Кыдат шүлүктерден база рубаиден ылгалы – үштээн хевирин, композициязы, сагыш-сеткил илередир, шүлүктү уранчыдар аргаларының онзагайы.

А япон хокку бодалды арай чедир илеретпези-биле (номчукчуга арттырар), метафора, деңнелгелер, чергележилгелер ажыглавазы-биле тыва хензиг шүлүктен ылгалып турар. Ожук даштарының иштики утказы дорт азы кыйыра билдинип болур, символдар, аллегориялар дузазы-биле база илереттинип болур. Хоккуда одуруглар албан 5, 7, 5 слогтан тургустунган болур. А тыва үштээн одуруглар тыва шүлүк чогаалының үндезин дүрүмнеринге чагырткан боорун үстүндө демдеглээн бис. Хоккуда бир-ле арга-биле албан чылдың үезин айтыр ужурлуг дээрзи билдингир. Оон аңгыда хокку деп шүлүк хевиринге «ваби», «саби», «каруми» деп япон эстетиктиг дүрүмнерни сагыыры – өске кандыг-даа чоннуң шүлүү-биле салчап болбас аргалары (Долин 2004).

Европа шүлүк чогаалының хензиг хевирлери биле ожук дажы чүгле үш одуруу-биле дөмей. Өске талалары, ам чаа сайгарганывыс езугаар, көңгүс аңгы.

Ожук даштарының тыва уран чогаалга тускайланып хевирлеттинип келгени чүнү бадыткап турарыл? Бирээде, тыва шүлүк чогаалы ханы болгаш быжыг дөстөрлиг дээрзин. Ийиде, ооң ээлгирин, иштики курлавырының байлак-каазын. Үште, ооң улам ыңай хөгжүп болур кур күжү барын бадыткап турар.

Литература

Литературный энциклопедический словарь (1987). под общ. ред. В.М. Кожевникова, П.А. Николаева. М.

Улуг-Хем: (1986-2010). Тыва Республиканың чогаал сеткүүлү, №70-125. Кызыл.

Кюнзегеш, Ю.Ш. (1993). Ожук даштары. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Үержаа, А. (1989). Ногаан аът. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Куулар, Н.Ш. (1991). Чырык болгаш дүмбей. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Серен-оол, В. С. (1993). Белдир. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Даржай, А.А. (1982). Артыш чыды. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Мижит, Э.Б. (2006). Бөдүүн одуруглар. *Шүлүктер чыындызы*. Кызыл.

Малов, С.Е. (1952). *Енисейская письменность тюрков*. М.Л.,

Памятники древнетюркской письменности Тувы (под ред. Батманова И.А. и Кунаа А.Ч.). Вып. I, Кызыл, 1963; вып. II, 1963; вып. III, 1965.

Мижит, Л.С. (2013). Тувинское трехстишие. *Триада в тувинской традиционной культуре*. Новосибирск.

Японская поэзия Серебряного века: Танка, хайку, киндайси (2004). Пер. с яп. А. Долина. СПб.

